

KAŞGARLI MAHMUT'UN İSİM MONİZMİ VE DÎVÂNU LÜGÂTİ'T-TÜRK'TE VARLIK KAVRAMLARI

The Name Monism of Kashgarlı Mahmut and the Concepts of Existence in Divānu Lügāti't-Turk

İrfan GÖRKAŞ

Prof. Dr., Afyon Kocatepe Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü,
Afyon/Türkiye.

*Professor, Afyon Kocatepe University Faculty of Islamic Studies Philosophy of Religious Studies,
Afyon/Turkey.*

gorkas08@gmail.com, Orcid: 0000-0001-7134-225X.

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 3 Eylül / September 2021

Kabul Tarihi / Accepted: 14 Ekim / October 2021

Yayın Tarihi / Published: 31 Aralık/December 2021

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Aralık / December 2021

Cilt / Volume: 20 **Sayfa/Pages:** 15-42

Atrf / Citation: Görkaş, İrfan. "Kaşgarlı Mahmut'un İsim Monizmi ve Divānu Lügāti't-Türk'te Varlık Kavramları [The Name Monism of Kashgarlı Mahmut and the Concepts of Existence in Divānu Lügāti't-Turk]". *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [BOZİFDER]-Bozok University Journal of Faculty of Theology [BOZİFDER]* 20 (Aralık/December 2021): 15-42.

<https://doi.org/10.51553/bozifder.990731>

Etik Beyan/ Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (**İrfan Görkaş**).

İntihal / Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Öz

Bu makale, İslam metafiziğinin Türkçe imkânı hakkında yapılan çalışmalardan birisidir. Özgün adıyla bir meta-varlık çalışmasıdır ve Kaşgarlı Mahmut'un *Divânu Lüğati't-Türk* adlı eserine odaklanmaktadır. Eser, bir sözlüktür ve grameri barındırmakta, Arapça örnekliliğinde Türkçeyi anlatmaktadır. Onun bu anlatımları, içinde felsefi bakıştan izler barındırmaktadır. İşte bu çalışmada, eserde yer alan felsefi izler ile ontoloji kavramları tespit edilmektedir. Kaşgarlı Mahmut'un dile bakışı, düalizmden monizme yükselen, oradan metafiziğe ulaşan bir bakıştır denilebilir. Onun meselesi, dil, dilin ilkeleri ve unsurlarıdır. Kaşgarlı, dili düalist bir ilkeyle temellendirir. Bu iki ilkeden biri isim, diğeri fiildir. Fiil, isme verilen bir sıfattır. İsim ise kendisinden fiil ortaya çıkan (hudûs) kimsedir. Buna göre fiil, etkin öznedir, teknik Arapça terimle el-ismü'l-fâildir. İsm-i mefûl, fiilden tesir almış isimdir. Zaman, alet, mekân isimleri, etkin özneyle ilişkili olarak var olan isimlerdir. Kaşgarlı Mahmut isim monizmi içerisinde ontik kavramlara da yer vermektedir. Var (bar), öz'ün fiilidir. Bu fiil, öz'ün sıfatıdır. Arapça mukabili kâne'dir, zıddı olan leys'e'nin Türkçe mukabili 'yok'tur. Bir diğer dilci Endülüşi'ye göre bar, "mevcûd"un, yok "madûm"un mukabilidir. Kaşgarlı ontolojisinde bir diğer varlık fiili turur fiilidir. Bu fiil, -dır, -dur bağ fiilidir. Kaşgarlı'nın monizmini ortaya koyan kavramı ise "ol" kavramıdır. Ol hem ismin, yani etkin-öz'ün hem yüklem olan fiilin yerine kullanılan bir kavramdır.

Anahtar Kelimeler: İslam Felsefesi, Metafizik, Ontoloji, Kaşgarlı, Öz, Bar-Yok, Turur, Monizm.

Abstract

This article is one of the studies about the possibility of Islamic metaphysics in Turkish. With its original name, it is a meta-varlık (meta-existence) work and focuses on Kashgarlı Mahmut's work named *Divânu Lüğati't-Türk*. The work is a specialized dictionary and naturally contains grammar. These expressions of him contain traces of a philosophical perspective. In this study, the philosophical traces in the view of language and ontological concepts are determined. It can be said that Kashgarlı Mahmut's view of language is a view rises from dualism to monism and reaches from there to metaphysics. His issues are language, principles and elements of language. Kashgarlı bases the language on a dualist principle. One of these two principles is the noun and the other is the verb. Verb is an adjective given to a name. The name is the person from whom the verb comes out (hudûs). Accordingly, the verb is the active-subject and its name in Arabic as the technical term is ism al-fâil. İsm al-maful is a name influenced by the verb of active-subject. Time, tool, place names are names that exist in relation to the active-object. Kashgarlı Mahmut also includes ontic concepts in his monism of name. Var (bar) is the verb of the essence. This verb or act is the adjective of the essence. Its Arabic synonym is "kâna", antonym is "laysa" and Turkish antonym is "yok". According to another linguist al-Andalusî, bar is the synonym of "existence (mavjud)" and yok is "absence (madûm)". The verb of turur is another being verb in the ontology of Kashgarlı. This verb is the bond verb of -dır and -dur. The concept of Turkish "ol" is the concept reveals the monism of Kaşgarlı. Ol is a concept used instead of the name that the active-essence, and the predicate that the act of essence.

Keywords: Islamic Philosophy, Metaphysics, Ontology, Kashgarî, Essence, Bar, Yok, Turur, Monism.

1. Klasik Türkçede Gramatik-Sözlük Geleneği

Türkçe gramatik sözlük geleneği, dil ontolojisi yapma imkânlarından birisidir. Bir dilcinin değerlendirmesine göre hicri III. asırdan X. asrın ortalarına kadar olan dönem Türkçenin altın devridir. Bu dönemde, diğer milletler tarafından Türkçe öğrenilmeye başlanmış, bu olguya bağlı olarak bu devirlerde birçok eser yazılmıştır (Atalay, 1985, 1/VIII). Başka milletlerin Türkçe öğrenebilmeleri amacıyla Kaşgarlı Mahmut (1008-1102), 466/1072 yılında *Divânu Lüğâti't-Türk*'ü (Kaşgarî, 1333) yazmıştır. Eser hem bir sözlüktür, hem bir dil grameridir ve bu geleneğin ilkidir (Kaçalın, 1994, 9/446-449), ama alanında tek değildir. Çünkü bu gelenekte yazılan bir dizi eserin varlığı söz konusudur. Sözelimi Harizm sahasından Zemahşeri'nin (1075-1144) Arapça *Mukaddimetü'l-edebe*'i, Kıpçak sahasında Ebû Hayyân el-Endülüsi'nin (ö. 1344), 1312'de yazılan *Kitâbu'l-İdrâk li-lisâni'l-Etrâk*'i, Cemalettin Ebû Muhammed et-Türkî'nin (XIV. yüzyıl) *Kitâbu Bulgâti'l-müşâtâk fi lügâti't-Türk ve'l-Kıfçâk*'i bu geleneğe mensup eserlerdir. Yazarları bilinmeyen *Kitâbu Mecmû ve tercumânu Türkî ve Acemî ve Moğolî, et-Tuhfetü'z-zekiyye fi'l-lügâti't-Türkiyye, el-Kavânîni'l-küllîyye li-zabti'l-lügâti't-Türkiyye, ed-Dürerü'l-mudîa fi'l-lügâti't-Türkiyye* gibi Türkçe sözlükleri (Özkan, 1995, 21-26) geleneğe ait eserler olarak verilebilir. Besim Atalay bu bağlamda yirmi bir eser ismine yer vermektedir.

Kaşgarlı Mahmut'un kendi ifadesine göre *Divan*'ı/sözlüğü yazmasının üç gerekçesi vardır:

“İmdi, Muhammed oğlu Hüseyin oğlu Mahmut der ki: Tanrı'nın devlet güneşini Türk burçlarında doğdurmuş olduğunu ve onların mülkleri üzerinde göklerin bütün teğrelerini döndürmüş (güneş batmaz imparatorluğu) olduğunu gördüm. Tanrı onlara Türk adını verdi ve onları yeryüzüne ilbay kıldı. Zamanımızın hakanlarını onlardan çıkardı... (Kaşgarî, 1333, 1/4).”

Kaşgarlı'nın eserini yazmasının gerekçelerinden birisi, Türklerin devlet kurup egemen olmaları; ikincisi, Hz. Peygamber'in (yalvaç), “Türk dilini öğreniniz, çünkü onlar için uzun sürecek egemenlik vardır” hadisindeki tavsiyesini yerine getirmek, bu tavsiyeye uymak isteyenlere Türkçe öğrenmeleri için imkân hazırlamak; üçüncüsü, yazarının özel, yani kişisel arzusunu gerçekleştirmektir. Çünkü yazar,

“sonsuz ün, bitmez ve tükenmez bir azık” elde etmek istemektedir. Neticede üç gerekçeyle Kaşgarlı eserini kaleme almış, Halife Muhammed el-Muktedi bi-Emrillah’ın oğlu Ebu’l-Kasım Abdullah’a hediye olarak sunmuştur (Kaşgarî, 1333, 1/4).

Kaşgarlı eserini hikmetle (felsefeyle), seciyle, atasözleriyle, şiirle ve nesirle süsler, konu ve maddelerini alfabetik sıraya göre düzenler, kelimelerdeki derinlikleri açığa çıkarır, eserini toplamda sekiz bölüme ayırır; çalışmasını yaparken birçok zorluğa da göğüs gerer. Yine Kaşgarlı toplumda hala değerlerini sürdüren erdemle ve bilgelikle ilgili derlemeler yapar (Yaran, 2008, 18/24). Eserini düzenlerken Halil isimli bir müellifin *Kitâbu’l-Ayn*’ını esas alır, Türklerin düşünce ve bilgilerini göstermek için şiirlere ve savlara yer verir (Kaşgarî, 1333, 1/5). Eserini Arapça yazar, dönemin Türkçesine dair gramatik bilgiler verir, verdiği gramer bilgilerini Arapçanın grameriyle mukayese eder. Türkçeyi Arapçayla, Arapçayı Türkçeyle buluşturur. Bütün bu özellikleri sebebiyle eser bugün, eğitim, dinler tarihi, dilbilim, halk edebiyatı, felsefe gibi pek çok farklı disiplinlerde çalışılmıştır (Kayadibi, 2008, 18/1-21; Fortacı, 2016, 3/8, 1009-118; Doğan, 2016, 4/2, 1-19; Ağaverdi, 2014, 3/469-476; Yaran, 2008, 18/24), çalışılmaya da devam edilmektedir. Bizim bu yazımız da onlardan birisidir.

2. İlk Gramer-Sözlük Olarak *Dîvânu Lüğâti’t-Türk*’te İki Dil, İki Özne

Dîvânu Lüğâti’t-Türk, Kaşgarlı Mahmut’un iki eserinden birisidir. Diğer eseri, *Kitâbu Cevâhiri’n-Nahvi fî Lüğâti’t-Türk*’tür (Asker, 2006, 19, 20, 27). Bu ikinci eser, adından anlaşılacağı gibi Türk dili nahvine dairedir. Kaşgarlı bu eserinde sıfatlara ve sıfatların dilsel meseleleri ile irabı yani söz sonundaki değişimleri ele aldığını belirtmektedir. O halde her iki eser bağlamında ifade etmek gerekirse, Kaşgarlı düşüncesinin bir tek konusu vardır denilebilir: dil. Onun düşüncesinin konusunu, “ortaklıkları, benzerlikleri ve farklılıklarıyla Türk dili” oluşturmaktadır. Çünkü Kaşgarlı, eserini yazarken devrinin Türk illerini bir bir dolaştığını, ziyaret ettiği illerden doğrudan doğruya derlemeler yaptığını, ese-

rini oluşturup yazarken derlediği malzemeye dayandığını belirtmektedir. Yine Kaşgarlı XI. yüzyıl Orta Asya Türk kavimlerinin konuştukları dili ve ağız farklarını tespit edip eserine yansıtmıştır.

Netice itibarıyla Kaşgarlı'nın eserindeki dile bakışı ister dil olsun, ister dilin öznesi olsun, düalist bir bakıştır. Onun düalizmi, ilk bakışta, iki dilden (Arapça ve Türkçe) ve iki öznenen (Türk saltanatı ve Allah'ın vekili, müminlerin emirinin hilafeti) hareketle oluşan bir özne ve nesne (Türk-Türkçe) düalizmi olarak görünmektedir.

Önce Kaşgarlı'nın özne düalizmini görelim.

“Tanrı'nın inayetiyle güneş Türk burçlarında doğdu. Göklerin bütün daireleri onların mülkleri üzerinde döndü. Tanrı onlara Türk adını verdi. Onları yeryüzüne hâkim kıldı. Devrimizin hakanlarını onlardan çıkardı. Dünya milletlerinin idare yollarını onların eline verdi. Onları herkesten üstün eyledi. Onları hak üzerine kuvvetlendirdi. Türklerin oklarından korunabilmek için onların yolunu tutmak her akıllı adama layık ve münasiptir. (Kaşgarî, 1333, 1/2; a.mlf. 2006, 1/54)”

Paragrafta ifade edilen özne, yani dil sahibi (melik), Türk'tür. Türk, kendisine velayet ve mülkiyet verilendir, ama o özünde bir “isim”dir (فَسَمَاهُمُ التُّرْكُ). Cümledeki “hüm” lafzı dikkate alınırsa Türk, çokluğun, yani tümelin/bütünüün ifadesidir. Çokluk/tümel isim (yani Türkler, Türkmenler, Oğuzlar, Çiğiller, Yağmalar, Kırgızlar) olarak Kaşgarlı, ayrıca Türkler (etrâk) ve melikler (mülûk) kavramlarını da kullanmıştır. Dolayısıyla Kaşgarlı'nın eserindeki melikler bir çokluktur, ama temelde belirttiği iki tür meliktir. Sözü edilen birinci melik, Türk'tür ve ona Türk ismini veren, bu isimle isimlendiren Allah Teala'dır (Kaşgarlı, 1333, 1/2; Kaşgarî, 2006, 1/55).

Kaşgarlı'nın tümel ve tikel isim meselesinde, iki dayanağı/kaynağı vardır. Birincisi, dinin iki esasından birisi olan hadistir. Başka bir ifadeyle Kaşgarlı bu konuda, İslam epistemolojisinde bilginin doğruluk kaynaklarından birisi olan hadisi delil göstermektedir. Hadis delilinde Kaşgarlı, Buharalı ve Nişaburlu önde gelen bilginlere dayanmaktadır. Muteber imamlar dediği bilginlerden dinlediği bir hadis aktarmakta, bu hadiste Hz. Peygamber'in, ahir zaman alametlerini belirtirken Türklerden söz etmekte ve “Türk dilini öğrenin, çünkü onların uzun sürecek

hükümranlıkları olacaktır” dediğini belirtmektedir. Peygamber sözündeki bu “uzun sürecek hükümranlık” hakikati, Kaşgarlı’nın döneminde vuku bulmuştur. İkincisi İslam epistemolojisinin üç kaynağından birisi olan akla dayanmaktadır. Kaşgarlı’ya göre akıl da, yani İslam coğrafyasında vuku bulan Türk hâkimiyeti realitesinin, o gün için Türk dilinin öğrenilmesinin İslam toplumu açısından bir gereklilik olduğunu söylemektedir.

Kaşgarlı’nın özne düalizminde yer alan ikinci hükümran-öznesi, anlaşıldığı gibi Araplardır ve onların din (hilafet) kaynaklı hâkimiyetleri o gün için bir realitedir ve eserini armağan ettiği otorite de bu hâkimiyettir. Şu cümleler Kaşgarlı’nın bu ikinci hükümranlık realitesine işaret etmektedir:

“Kitabı, mukaddes peygamber makamında oturan, Haşimiler soyundan, Haşimiler sülalesinden başçımız, ulumuz ve ağamız, âlemlerin rabbinin vekili, müminlerin emiri, Halife Abdullah ibn Muhammed el-Mükteda bi-Emrillah mertebesine armağan ettim...(Kaşgarî, 2006, 1/55).”

Sonuç olarak Kaşgarlı’nın realizminde, iki özne (mâlik/egemen) ismin iki hükümranlık hakikati vardır. Birincisi Türkler ve siyasî egemenlik, ikincisi Haşimiler ve dinî egemenliktir. O nedenle Kaşgarlı, Hz. Peygamber’in tavsiyesi ve aklın gereği olarak Türkçenin çalışılmasında reel-politiği, yani dinin ve hilafetin dili olan Arapçayı örnek almaktadır. Arapça örneğinde Türkçe çalışmak, onun yöntemidir. Arapça örneğinde Türk dili çalışmak, Kaşgarlı düşüncesindeki ikinci düalizmdir, bu ikinci düalizm dil düalizmidir. Onun dil düalizmini, kendi eseriyle ilgili söylediği sözlerde bulmak mümkündür.

“Ben bu kitabı, hece harfleri sırasına göre tertip ettim. Araştıran onu kolay bulsun, arayan sırasında arasın deyü her kelimeyi yerli yerine koydum. Derinliklerini yüze çıkarttım. Katılıklarını yumuşattım. Karanlık cihetlerini ışıklandırdım. Yıllar boyu çok çetinliklere sine gerdim. Nihayet eseri baştan sona sekiz esas kitapta topladım...(Kaşgarî, 2006, 1/44, 47).”

Kaşgarlı, eserini kitab adıyla sekiz bölüme ayırır. Bunlar; Hemze kitabı, Salim kitabı, Mudaaf kitabı, Misal kitabı, Üçlüler kitabı, Dörtlülük kitabı, Gunne kitabı, İki Sakini Birleştirme yani Şedde kitabıdır. Şimdi

bu çalışmaya daha yakından bakabilir, Kaşgarlı'nın dil düalizminin tabiatını ele alabiliriz.

3. Dîvânu Lügâti't-Türk'te Dilin İki İlkesi, Mahiyeti ve Dilde Çokluk

Öncelikle Kaşgarlı'nın eserinde kullandığı yöntemi belirlemeliyiz. Birincisi, önceki Arap dili çalışmalarını örnek almak, Arapça örneğiğinde Türk dili çalışmaktır. O, Halil adlı müellifin *Kitâbu'l-Ayn* adlı eserini örnek aldığı açıkça kaydetmektedir. İkinci olarak derleme, yani müşahedeyle Türkçede kullanılmayan, terkedilmiş kelimeleri tespit etmiş, ama o gün kullanılan canlı dil sözcüklerini eserine almıştır. İkinci yönteminde Kaşgarlı, eserini düalist bir ilkeyle oluşturduğunu açıklamaktadır.

“Her bölümü (kitabı) “isimler” ve “fiiller” olmak üzere ikiye ayırdım. İsimleri fiillerden evvel yazdım, arkasından fiilleri düzdüm. Her birini öz sırasına göre tasnif ettim. Evvele gelmesi vacip olanı öne, ikinci derecede gelmesi lazım geleni sona koydum. Herkes tarafından kolay başa düşülmesi için kitapta ve bablarda Arap dilindeki ıstılahları işlettim... (Kaşgarî, 2006, 1/57).”

Kaşgarlı'nın telif ilkesi, açıktır ki “isimler” ve “fiiller” temellidir. İlgede öncelik isimlere aittir. Kaşgarlı'nın, dil varlığını üzerinde inşa ettiği ilkesinin iki unsurundan birincisi isim, ikincisi fiildir. İsim önce gelmekte, fiil sonra gelmektedir. Kaşgarlı'nın üzerinde durduğu isimler, özne-isim (ism-i fâil), fiilli-isim (ism-i mefûl), alet-isim (ism-i alet), zaman-isim (ism-i zaman) ve yer-isim (ism-i mekân) olmak üzere beş tür isimdir.

Kaşgarlı'ya göre isim iki türdür: aslı isim olan isimler ile türetme yoluyla elde edilen isimler. Yani asıl-isim ve türev-isim. İkinci tür isimlerin bir kısmı, kökünün fiil olmasından dolayı bugün fiil-isim olarak anılmaktadır. Yani türev isimler, isimden türedikleri gibi, fiilden de türemektedir. Asıl-isimler ise herhangi bir kökten türememiştir ve onlar türev de olmayan isimlerdir. Asıl-isimler, işitilerek öğrenilir ve kullanılır. Nihâî noktada isimlendirmenin Tanrı'ya ait bir fiil olduğunu hatırlayalım. İsimler, Türkler arasında aynıdır ve topluluklar arasında

bir fark yoktur. Fark, söylemekte zorlanılan asıl-ismin bazı harflerinin değiştirilmesinden ibarettir. Sözelimi Oğuzlar ve Kıpçakların “ılık su” ismini, diğer Türklerin “yılık su” şeklinde bir harfi değiştirerek ifade etmelerindeki farklılıktan ibarettir. Yine “bilge” ve “biliş” birer isimdir, ama “bildi” fiilinden türetilmiştir. Buna mukabil, “ok”, “kılıç” asıl olan isimlerdir. Yine bazı isimler vardır ki bazı eklerle isimden türetilir ve yeni anlam kazanmış yeni isimler olur. Sözelimi, yayla-k, kış-lak şeklinde var olan yaylak, kışlak isimleri gibi.

Özetle ifade etmek gerekirse Kaşgarlı, dili, isimler ve fiiller olmak üzere iki ilkeyle belirlemekte; isimleri de asıl ve türemiş isimler olmak üzere ikiye ayırmakta; türemiş isimleri ise kökleri bakımından fiilden türeyenler ve isimden türeyenler olarak kendi içinde tekrar ikiye ayırmaktadır. Böylece Kaşgarlı dilin mahiyetini düalist (iki ilkeli) bir anlayışla ortaya koymuş olmaktadır. Bu anlayış, onun dili temellendirmesinin ilk aşamasıdır. Kaşgarlı söz konusu düalist bakışla dilin varoluşunu, yani sözün sıralanış ilkesini, “Evvence iki harflilerden başladık, sonra üç, dört, beş, altı harfli sözlerden bahsedeceğiz ...(Kaşgarî, 2006, 1/72)” diyerek dilsel çokluğu, harf üzerinden, iki harfle başlatmakta ve bu iki harfe yeni harf ilaveleriyle oluşturmaktadır.

4. ‘İsim-Fiil’ Düalizminden İsim Monizmine: Varlığın ‘İsm-i Fâil’le Temellendirilmesi

Kaşgarlı’nın dilsel varlığı belirleme meselesinde, düalist olduğunu, onun düalizminin dili temellendirmesinin ilk aşaması olduğunu söylemiştik. Kaşgarlı’nın dille ilgili anlatımları dikkatle takip edilirse, onun düalizmden monizme ulaştığı görülür. Onun monizminin hareket noktası, bizim zaman zaman “özne-isim” diye güncellediğimiz “ism-i fâil”dir. İsm-i fâil, özü bakımından bir isimdir, ama etkin-isimdir (fâil). Kaşgarlı’ya göre özne (etkin-isim) formunun Türkçede nasıl kurulacağı konusunda Türkler arasında birlik yoktur. Yani Türk dillerinde etkin-isim formu konusunda çokluk vardır. Kaşgarlı bu çokluğa işaret ederken öznenin (fâil=etkin-isim) bir tanımını yapmaktadır. Özne yani fâil, Kaşgarlı’ya göre, “özünden sadece belirli bir fiil çıkan kimsedir (أُخْتَلَفَ فِي)

(صبيغة الفاعل الذي يحدث منه الفعل فقط بأنه كيف يُتكلّم في وصفه) (Kaşgarlı, 2006, 2/69), bu çıkan (hâdis) fiil, kaynağı bakımından öz, dilsel varlığı bakımından fiildir ama Türkler arasında bu öz-fiilin (minhu'l-fi'l) nasıl ifade edileceği konusunda bir birlik yoktur. Yani öz/ne-fiilin beyanı olan fâil formu, Türkler arasında bir sorundur, farklı formlar kullanılmaktadır.

Kaşgarlı'nın tanımında yer verdiği özneye (fâil) giden “hu (minhu)” zamirini mütercim Ramiz Asker, “öz” kavramıyla çevirmiştir. Bu özün, Kaşgarlı'nın düşüncesinde bir isim olduğunu tekrar hatırlatalım. Fiil sahibi olduğunda isim, salt isim değildir, fâil isimdir yani etkin-isimdir. Buna göre etkin-isim (özne), “fiil yapan, fiil ortaya koyan öz”den ibarettir yahut fâil/özne, “fiil olarak tezahür eden öz”dür denilebilir. Türkiye Türkçesinde bu öz, daha çok “kendi” kavramıyla çevrilmektedir. Yani fiilsiz özne, genel adıyla “isim”dir, hâdis fiil açısından “fâil”dir, özel adıyla “Türk”tür, bir varlık olarak isim sadece “öz”den ibarettir ve “kendi”dir. Kaşgarlı, fiilin “kendi/öz”den ortaya çıkışını, “hudûs” fiiliyle ifade etmiştir ki söz konusu bu fiil İslam düşüncesinin, özellikle Kalam metafiziğinin kullandığı öncelik-sonralık ilkesinin temel fiilidir. Yani kavramdan hareketle Kaşgarlı'nın isim-fiil (fâil-fiil) ilişkisini, Kalam metafizik düşüncesinin öncelik-sonralık ilişkisi bağlamında kavradığı ifade edilebilir. Aristotelesçi kabulle bu ilişki, tabii ki bir nedensellik ilişkisi olacaktır. Bu durumda, Kaşgarlı düşüncesinde etkin-isim (yani fâil) “kendisinden fiil ortaya çıkan (hudûs) kimsedir (الفاعل الذي يحدث منه الفعل فقط)”, teknik deyimle Arap dilinin “el-ismü'l-fâil”idir. 14. yüzyıl düşünürü Âşık Paşa fiil'e sözü (kavl) de ilave eder. Özünü, söz ile fiilin kendisinden çıktığı “akıl” diye ifade eder (Âşık Paşa, 2000, 424). Ona göre fiil, dokuz menzilden geçerek cisimler dünyasında zahir olur. Yani hem sözün hem fiilin kaynağı olan öz'dür. Bu öz, akıldır.

Kaşgarlı, fâil-isimden ortaya çıkan fiil'i anlatırken yer verdiği her kuralda, Türkçe “bardı ve turdu” fiillerini örnek kullanır. Sözelimi Kaşgarlı “bardı” fiilini gitmek (zehebe) ve varmak (vasale), “turdu” fiilini ayağa kalkmak yani var olmak, kaim olmakla (kâme) (Kaşgarî, 1333, 2/26) karşılamaktadır. Bu anlamlar Arapçada “varlık” fiili olarak kullanılan “vu-ci-de”nin ve “kâne”nin anlamlarıdır. Kaşgarlı, fâil ‘bardacı’yı

Arapça “zâhib”, turan’ı/turucu’yu Arapça “kâim” şeklinde anlamlandırır. Vucide’yi kullanmaz. Her iki kavram hem özne’nin hem varlık durumunu, hem fiil durumunu ifade etmektedir. Yani “cı” eki, Türkçe hem özü/kendiyi hem özün-fiilini beyan eden form olmaktadır. Bu bağlamda etci, etmekci, yine hem bir özü hem özün fiilini ifade etmektedir.

Kaşgarlı özne (fâil, etkin-isim) fiilini, yine “sıfat” olarak tanımlamaktadır. “Bardacı ve turdacı” kavramları, hem kendisinden “bar, tur” fiili hudûs eden etkin-isimlerdir, hem ismin sıfatıdır. Yani bardacı ve turdacı kavramları, hem ism-i fâildir, hem fâilin fiilinden yapılan ve fâile yüklenen sıfatlardır. Sıfatlar fiillerden, fiiller isimlerden alınmaktadır (Kaşgarî, 1333, 2/41). Kaşgarlı’nın bu fikrini Azeri mütercimi şöyle ifade etmektedir: “Bardacı ve turdacı tipli sıfatlar, yukarıda da dediğim kimi, fiilden düzeldilmiş sıfatlardır. Etcı, etmekci, tarığçı, etükçi kimi sıfatlar ise isimden düzeltilmiştir (Kaşgarî, 2006, 2/70).”

Fiilden türetilen ve fâile sıfat olarak verilen ikinci tür isimler, bardı fiilinden “gidici, varıcı” manasına “bargucı”; turdı fiilinden durucu, varolucu manasına “turgucı” şeklinde türetilir ve onlar fâil-isim olur. (Kaşgarî, 2006, 2/71, 72). Böylece isimden fiil ortaya çıkarken fiil sığat ve isme dönüşür. Kaşgarlı Türk dilindeki özne/fâil formu ve örneklerine, o (ol) zamiriyle birlikte –gan ekli fiiller verilebilir. Sözelimi “O adam, eve çok varan özdür, o adam çok çalışan, büyük işlere kalkışan/duran özdür (Ol er ol evga bargan, ol er ol işklarka turgan)” gibi (Kaşgarî, 2006, 2/72, 73). Bir diğeri ol zamirinin fiil-sıfatı –sek/sak eki getirilerek yapılanıdır. Mesela “O adam gerçekten eve gitmek istemektedir/arzusundadır (Ol evge barıgsak ol)”, “O burada gerçekten kalmak/durmak arzusundadır (Ol munda turıgsak ol)” sözleri böyledir. Özgün örneklerde yüklem olarak kullanılan ikinci “ol” kavramı, Kaşgarlı’ya göre Arapçanın gramer yapısında kullanılan “inne... hakikaten” formunu ifade etmektedir. Barıgsak veya turıgsak kavramları, öznenin fiilinden alınarak özneye verilen sıfat/fiil ve ismi olmaktadır.

Dördüncü sıfat formu, “gizli fiili/işi işleme hakkını” ifade eden bir formdur. Bu tür sıfat, Türkçe emr-i hazır, –gulug/guluk eki getirilerek zamire/öze verilen sıfatıdır. Bu formla özün gizli fiili, planlama ve işle-

me azmi ve hakkı ifade edilir. “Gitmek/varmak o adamın hakkıydı (ol barguluk erdi)” sözündeki “barguluk er” sıfatı, “burada kalmak/durmak o adamın hakkı idi (ol munda turğuluk erdi)” sözündeki “turguluk er” örneği gibi (Kaşgarî, 2006, 2/74, 75). Bazen bu form, -gulug/guluk yerine -ğsak eki getirilerek ifade edilir. “O burada kalmayı/barınmayı planlamıştı. O buradan gitmeyi planlamamıştı (Ol munda barıgsak erdi, ol mundan barıgsag tegül)”, örneklerinde “barıgsak er” varlığı/işi/sıfatı olumlayan, “barıgsak tegül” özneadaki niteliği olumsuzlayan iki örnektir. Buradaki olumsuzluk, “değil (tegül)” ile yapılmıştır. Planlamak deyimi yerine kanaatimizce, “düşünmek” deyimi tercih edilebilir, zira örneklere bakılırsa özne “fiili işlemeyi düşünen, azmeden, hak eden bir öz” olmaktadır. Beşinci form, fâilin, iş işlemek azminden aldığı forma yakın bir formdur. Bu formda fâil bir işi işlemeyi özünde gizlemektedir. İşte fâilin bu içsel halinin ifadesi, Kaşgarlı'nın sıfat dediği şeylerden beşincisidir. Bu tür form ve isimlendirmede ise “-ğlı, -gli” ekleri kullanılmaktadır. “Ben senin yanına gelmeyi/varmayı içimde gizledim, o burada kalmayı içinde kurmuştu (Men sanga barıglı men, ol munda turuglı ol)” örneklerinde olduğu gibi. Örnekler bugün ben sana varıcıyım, o burada turucudur şeklinde ifade edilebilir. Ancak bu fiiller, içsel düşünceden ibarettir ve zihinde olup bitmektedir. Yani aktüaliteye çıkmamaktadır. Biz, bugün bu tür “zihinsel fiillere” zihni varlık diyoruz. O halde bu formdan hareketle Kaşgarlı'nın zihinsel varlığının, hem özneyi hem fiilini (ism-i fâil) ifade ettiğini söyleyebiliriz. Sonuç olarak Kaşgarlı'ya göre bu tür sıfatlar Türk boyları tarafından işletilir (Kaşgarlı, 2006, 2/76).

Netice itibarıyla Kaşgarlı, bir isim olarak öz'den ortaya çıkan fiili, beş tür formla özne yapar ve özneyi fiiliyle isimlendirir. Buna göre öz, kendisinden fiil zuhur/hudûs eder. Fiil, özü açığa çıkarır, duyulur kılar. Fiil de öznesine hem isim hem sıfat olarak verilir. Bu demektir ki öz o bir isimdir, özden tezahür eden fiil özün kendisinin sıfatı olur. Gabain'in (1988, 101) söylediği gibi artık isimle sıfat arasında hiçbir şekil farkı kalmaz. Bu farksızlığın anlamı, Kaşgarlı'nın isim-fiil düalizminden isim monizmine ulaşması demek olur. Yani fâil, hem bir isimdir (öz/kendi),

hem fiildir, ama bu fiil aynı zamanda öz'ün varlık sıfatıdır. Bir öz olarak fâilin, öz/isim ile sıfatı arasında bir fark kalmamaktadır.

5. 'Nesne-Fiil' İlişkisi: 'İsm-i Mefûl'

Sıfatlar, sadece özneye (ism-i fâil) isim olarak verilmez, nesneye de verilir. Başka bir ifadeyle fâilin öz-fiilleri, nesnelere de bir sıfat olarak zuhur/hudûs eder ve bu durumda nesne de öz'ün bir niteliğini edinir. Edinilen bu fiil-nitelik, Arapçada "mefûl" formuyla ifade edilir. "İsm-i mefûl", Kaşgarlı'ya göre Türkçede fiile "-miş, -mış" eki getirilerek yapılır. Sözelimi "yay kur (ya kur)" cümlesindeki "kur" fiili, -miş eki getirilerek nesneye sıfat/isim yapılır ve yay nesnesi/isimi "kurulmuş yay (kurmuş ya)" olur. Kurmak fiili, yay'a ait değil, bir öz'e (fâil) aittir. Yay, bu özün kurmak fiilini kabul eder ve özün fiilinden etkilenen nesne olur. Özün kurma fiili, nesnenin kurulmuş niteliği olur. Yani fâilden aldığı fiil etkisiyle yalın yay nesnesi etkilenir, diğer ifadeyle etki alır (fillenir), böylece fiil nitelikli yay nesnesi olur. Kaşgarlı'ya göre tesirli ve tesirsiz fiillerin hepsinde nesnedeki fiil-sıfatı ifade etmek için "-miş, -mış" eki eklenir. Mesela "Eve varmış (evga barmış)" örneğinde (Kaşgarî, 2006, 2/77) artık "ev, varılan bir nesnedir." Nesne özün fiiline bağlı olarak özün varlık dünyasına dâhil olur. Kaşgarlı'ya göre "barmış kişi", "kelmiş er" örnekleri böyledir. Varmış ve gelmiş fiilleri artık birer şey'in değil, kişi'nin ve er'in fiil-sıfatlarıdır.

6. Zaman, Mekân ve Alet İsimleri

Hatırlatmak gerekirse Kaşgarlı, dil varlığını isimler ve fiiller olarak kabul etmiş, isimleri ikiye ayırmıştı. Asıl ve türev isimler diye. Kaşgarlı, ayırımında üç türev isimden söz eder. Bu isimler, zaman, mekân ve aletle ilgili isimlerdir. Onların bir isim olarak türeyişlerinin temelinde asıl isim/öz ile onun fiili vardır. Kaşgarlı'nın anlattığına göre zaman ismi, Türkçede -gu ekiyle birlikte zaman ifade eden "oğur (vakit, zaman)" kavramı kullanılarak işin/oluşun/fiilin vakti ve zamanını belirtmek üzere yapılır. Oğur ise vakit, devlet, imkân, fırsat, karşılık, ivaz, hayır, bereket gibi anlamlarına gelir. (Kaşgarlı, 1985, 1/53). "Bu yay kur/ul/acak

vakit değildir (Bu ya kurgu oğur ermes)” gibi. Mekân ismi de zaman ismine benzer şekilde –gu ekinden sonra “yer” kavramı getirilerek fiilin mekânını belirtmek için yapılmaktadır. “Bu durulacak yer değildir (Bu turğu yir ermes)”, “Bu durulması yer değil (Bu turası yer tegül)” örneklerinde olduğu gibi. Oğur kavramı, “ağku” tarzında da olur. “Bu, dağa çıkılacak zaman değildir (Bu tağ ağku ermes)”, yine benzer şekilde “Bu tağ ağası oğur tekül” örneklerine olduğu gibi (Kaşgarî, 2006, 2/83). Üç ismin sonuncusu olan alet-isim de fiilin aletini belirtmek için neng getirilerek yapılır. “Üzerinde yenilen nesne (yegü neng)”, “vurma aleti (urgu neng)”, sordı fiilinden alınan sorgu ismi, hep ism-i alettir. Kanı alma zamanında kanı soran, emen alete denilir. Yani fiili isme dönüştürmektedir. Oğuzlar alet isimlerinde –sı, –si ekini kullanırlar. “Ağaç biçecek/biçen alet (yığaç biçası neng)”, “yemek yenilecek alet (yegesi neng)” örneklerinde olduğu gibi. (Kaşgarî, 2006, 2/84).

7. İsm-i Fâilin Özü (Kendi) ve Mahiyeti

Kaşgarlı'nın dile ve varlığa bakışının özü, bir öz-sıfat ilişkisidir demiştik. Özün etimolojisini ele alanlardan kimisi, “öz”ün Türkçe “ö” fiilinden türediğini, Kaşgarlı gibi kimisi “öz”ün kök isim olduğunu belirtmektedirler. Birinci gruba göre bir isim olarak “ö”, göğüs yani bağır, iç, kendi, sulu yer yani öz, sulu çayır ve ova anlamlarına gelmektedir. Kaşgarlı'ya göre öz, yağ (desem), sağır, dere (vadi), yakın, hısım, akra-ba (garib), kendi (nefs), kalb ve ruh olmak üzere sekiz-dokuz anlama gelmektedir (Atalay, 1986, 4/470). Gabain (1988, 291) ise öze, kendi, vücut, hayat, şahıs, vadi olmak üzere beş anlam vermektedir.

Öz anlamına yakın Türkçede kullanılan bir başka kavram “tüz/tuz/toz/töz” kavramıdır. Başka bir ifadeyle Arap harfleriyle aynı yazılan bu ismin Türkçede farklı anlamları vardır. Birincisi toz (توز), ikincisi halk/tüz (توز), üçüncüsü düz (توز), dördüncüsü tuz (توز) kavramı ve nihayet asıl kök (توز) anlamıdır (Kaşgarî, 1985, 3/123). Sesli harf olarak vav, Türkçe u, ü, o ve ö sesleri yerine kullanılmaktadır. Kavramın “ö” sesiyle okunan tarzı günümüz felsefesinde “ousia-cevher” yerine kullanılan bir terim

olmuştur. Bu kavramsal tespitten sonra Kaşgarlı'nın öz felsefesine bakabiliriz.

7.1. İsim Olarak Öz

Kaşgarlı'nın tespitlerinde isim olarak öz ya doğal ya tinsel bir anlama sahiptir. Sözelimi “dağ özü (tağ özi)” (Kaşgarlı, 1985, 1/46) örneği iki dağ arasında bulunan bir derenin (el-vâdi), sulu bir çayırın veya ovanın adıdır. Bu anlamda “Özü dere uğrağı (Özi kuyı ogragğı)” ile “Atılan ok dağa uğrasa, dağın özü ve kuytusı yırtılır (Tağığ atıb uğrasa özi kuyı yırtılır)” örneğini (Kaşgarlı, 1985, 3/65, 106) verebiliriz. Yine doğal anlamda fiziksel varlık özü için verebileceğimiz “yığaç özi (kalbü’ş-şecera)”, yani “ağaç özü” örneği, hurma ağaçlarının başında çıkan, kendisine hurma göbeği/özü denen ve tadı “süte benzeyen öz” demektir. Dikkat edilirse buradaki öz'ün Arapça karşılığı “kalb” olarak verilmektedir. “Karnım ağrıdı (özüm ağrıdı)” örneği, Kaşgarlı'nın kalb anlamında verdiği öze ait bir başka örnektir. Bu anlamda öz/kalp, insanın bedensel anlamda içini ifade etmektedir. Bu anlamda kullanılan bir başka örnek “Onun içi (özü) boşaldı (Anıng özi boşudu)” (Kaşgarlı, 1985, 3/266) örneğidir.

Bir isim olarak öz'ün üçüncü anlamı, Arapça “nefs” anlamında kullanılmasıdır. Bu anlamda öz ismi, insanın “kendi”ni ifade etmektedir. Sözelimi “O er, kendisini herkesten gizleyendir (Ol er ol özün kişiden abıtgan), O kendi kendine döğündü (ol özin urundı), O kendini öğdü (ol özin öğündü), O kendin benden gizledi (Ol özin mendin abıttı), Beyim kendin korudu, fırsat, imkân aradı, Ulu Tanrı ağırladı, bu yüzden devleti (kut) ve bahtı (töre) yükseldi (Begim özin uğurladı, Uluğ Tengri ağırladı, (anın kut kıv türi toğdı), Bin kişi yolunu bulup özüne, verirler özün onun gözüne (Ming kişi yolugı bolub özinge, bergeler özin anın gözünge)” (Kaşgarlı, 1985, 1/154, 201, 203, 206, 243, 301) gibi. Bu anlamda “Haddini aşma, kendi yararı kendin sağalt (Öz kartıning kartan) (Kaşgarlı, 1985, 2/248), Tilki kendi inine üerse uyuz olur (Tilkü öz yinige ürse üzüz bolur) (Kaşgarlı, 1985, 3/5)” ile “Konuktur anın özü (Yelkin anıng özi)” (Kaşgarlı, 1985, 3/33) örneklerindeki öz

böyledir. Yine “Görklü donu özüne/kendine ... yazsın (Körklüg tonuğ özünge, ... yazsun) (Kaşgarlı, 1985, 1/24)” yani “Güzel elbiseyi, görklü donu kendine (özünge) giydir. Leziz yemeği senin dışındakine hisse yap ve insanlar arasında sesini ayırıncaya kadar misafire ikram et. O kişi, iyilikle kendini insanlara yaklaştırandır (Ol kişi ol özin yagutgan) (Kaşgarlı, 1985, 3/52). O kendinden söz yarattı (ol özindin söz yarattı) (Kaşgarlı, 1985, 2/316). O kendine ekmek ufaladı (ol özinge etmek uvundu) (Kaşgarlı, 1985, 1/202). O kendisine yemiş derdi (ol özinge yemiş terindi) (Kaşgarlı, 1985, 2/146). Yabancıнын yağlı lokmasından kendi (öznüng) kanlı yumruğu daha yeğdir (Kaşgarlı, 1985, 3/43). Sensiz özüm, özledi (Kaşgarlı, 1985, 3/131) örnekleri Kaşgarlı'nın nefis anlamında belirlediği örneklerdir. Kaşgarlı özü ek almış isim olarak da örnekler. Mesela öz Türkçe -ge (-ke) eki alarak kullanılır. Bu ek, Arapça “için (li)” anlamında getirilir. Ekle birlikte yani “özünge” formunda, “kendi başına, kendisi için” anlamı taşır, cümledeki fiilin/işin gerçekten (hakikat) yapıldığını ifade eder. Fiil hakikaten yapılmayıp da yapılır gibi bir görüntü veriliyorsa cümlede “öz” kavramı kullanılmaz (Kaşgarlı, 1985, 2/159).

7.2. Sıfat Olarak Öz

Sıfat olarak öz'den kastımız, özün varlık için bir ayırım olması, ayırımı olduğu tür varlığı, cinsinden ayırmasıdır. Ayırım sıfatı olarak öz, birisi doğal varlıklar, diğeri düşünülür varlıklar olmak üzere iki tür için kullanılmaktadır. Mesela “özlüg (yağlı) aş” örneğinde öz, yani “yağ/lı” kavramı aş'ı diğer aşlardan ayırmakta ve aş'ın yağlı oluş tarzını ve niteliğini ifade etmektedir. Bir başka kullanımda öz, bıçak sapına sıfat yapılmaktadır. Benzer şekilde *Divan*'da öz, sap kavramına, göz kavramına, bitig kavramına sıfat olarak kullanılmıştır. (Kaşgarlı, 2006, 3/377, Bakü 2006). Sözelimi “Bıçak ne kadar keskin olsa, öz sapını yontmaz (Neçe yitik bıçak erse, öz sapın yonumas) (Kaşgarlı, 1985, 1/384)” örneği gibi. Yine öz, gözde sıfat olarak “öz göz” şeklinde (Kaşgarlı, 1985, 1/464); bir başka örnekte “Er, kendi yazısını/kitabını dürdü (er öz bitiğin türdü)” (Kaşgarlı, 1985, 2/145) şeklinde “bitig”le birlikte kullanılmış, öz nite-

lediği varlığı kendi türünden ayırmıştır. Öz bitig, bitiği diğer bitiglerden; öz göz, gözü diğer gözlerden ayırmıştır.

İkinci olarak öz, kişi ve er için kullanılmaktadır. Bu anlamda öz, sıklıkla “kişi” ve “er” kavramlarının ayırımı ve niteliğini ifade etmektedir. Sözelimi “öz kişi” örneğinde öz “sağır” anlamına gelmekte ve kişiyi sağırlik niteliğiyle diğer kişilerden ayırmaktadır. “Bu bizning öz kişi ol.” (Kaşgarlı, 1985, 1985, 1/45, 46) sözünde “öz kişidir” kullanımı “akrabamızdır, yakınımızdır, hısımımızdır” olarak diğer kişilerden ayrılarak kişiye bir yakınlık niteliği yüklenmektedir. Öz kişi, mesleğinde mahir olan sanatkar kimse için de kullanılır. Bu bağlamda kullanılan sonuncu örnek, “öz konukı”dur. Konuk, Kaşgarlı’ya göre misafir anlamındadır (Kaşgarlı, 1985, 1/384). “Öz konukı”, cesetle karışmış olan şeydir ki bu şeye “ruh” denilmektedir (Kaşgarlı, 1985, 1/46; 4/471). Sözelimi “Bardı gözüm yarukı, aldı özüm konukı, kanda erinç kanıkı, emdi özün uzgurur” örneğinde yer alan “özüm konukı” “ruh”tur ve öz metinde Arapça “keskin ze” harfiyle yazılmıştır. “Göz bebeğim gitti, birlikte ruhumu aldı, o şimdi nerede, beni uykumdan uyandırıyor” dizesindeki “özüm konuğu”, “öze ait misafir”dir, öz misafiri diğer misafirlerden ayırmaktadır. Misafirlik ise geçici bir varlık halidir, bu geçicilik hali bedendeki ruh/öz için de geçerlidir.

7.3. Fiil Olarak Öz

Kaşgarlı eserinde fiil olarak özü iki şekilde kullanılmaktadır. Birincisinde özü, “olmak” fiiliyle birlikte kullanılmaktadır. Bu kullanımda öz, fiilin, varlık, varoluş anlamını belirlemede, öz, fiile yakınlık, hısımlık niteliği vermektedir. Sözelimi “Değme kişi kendi olmaz, yat hısım olmaz (Tegme kişi öz bolmas, yat yaguk töz bulmas) (Kaşgarlı, 1985, 1/433) örneğinde biri öz-olmak, diğeri töz-bulmak üzere iki kavram kullanılmış, fiillerin her kullanımında fiilin oluş tarzına işaret edilmiştir. Bu kullanımda fiiller, öz’ün yardımcı fiilleri olmuştur. İkincisinde Kaşgarlı, özü, -le ekiyle fiilleştirmekte, -ş ekiyle çoklukta müştereklik sağlamaktadır. Sözelimi özleşdi fiilinde böyledir. “Geyikler birbiri ardınca özleşti (Iwık birbirge özleşdi) (Kaşgarlı, 1985, 1/239) örne-

ğinde bütün geyikler bir geyik/öz gibi olup bütünleşip birlikte yürümüştür.

8. Yüklem Olarak Öz Fiili: Yüklem ve Mahiyeti

Aristoteles'in *Yorum Üzerine* adlı eserinde belirlediğinden hareketle ifade etmek gerekirse, fiil sözde yüklem olarak yer alır. Bu yüklem, yüklem konuda bulunduğunu -dır, vardı, var olacaktır, gibi fiillerle doğrular veya inkâr eder. Kaşgarlı'nın kullanımlarındaki yüklem olarak öz fiilini ise ikiye ayırmak mümkündür. Birincisi özün fiilleşmesi, yani onun "özleşmek" fiil formuyla yüklemde var olmasıdır. Bu tür fiilden-yüklemden yukarıda söz ettik. İkincisi özün fiillerinin, öze birer nitelik (sıfat) olarak yüklenilmesidir. Bu tür fiiller, Kaşgarlı'nın isme sıfat olarak verilen fiiller kategorisine aittir. Bilindiği gibi yüklem, bir cümlenin/önermenin temel unsurudur. Yüklem ya isim-fiildir veya fiildir. Varlığın olumlanması veya olumsuzlanması onlarla gerçekleşir. Yüklem, isim, sıfat, sayı, zamir yahut bir fiil formuyla yüklemde yer alabilir. Yüklem konuyla ilgili ismi, ilgiyi, yaklaşmayı, bulunmayı, ayrılmayı, vasıtayı, yönü, eşitlik hallerini aldığı eklerle ifade edebilir (Gabain, 1988, 122). Bu anlamlarda yüklem, sahip olmayı veya olmamayı, zorunluluğu veya zorunsuz olmayı, vb. anlatır. Yüklem konudaki varlığını tasdik veya inkâr anlamında *Divan*'da kullanılan kavramlar "bar-yok", "gerek", "bol ve turur" gibi kavramlardır (Atalay, 1986, 4/66). Konu, yüklemdeki bu kavramlarla nitelenir. Yani bu fiiller, tasdik ve inkâr fiilleridir.

Şimdi öz'ün yüklemdeki varlık hallerine (isim ve niteliklerine) daha yakından bakabiliriz.

9. Sözün Yüklemi Olarak Bar İsmi ve Türevleri

9.1. Bar (Var) İsmi ve Mahiyeti

Var (bar) Türkçede hem isimdir hem fiildir. Kaşgarlı "bar" kavramına, var/dır yani mevcut, büyük/iri, varmak, gitmek, ortaya çıkmak (peyda olmak), vermek anlamlarını vermektedir (Atalay, 1986, 4/66). Anlamların birincisi isim, ikincisi sıfat, üçüncüsü fiildir. Kaşgarlı bir

kavram (harf) olarak var'ın tanımını da yapmaktadır. O şöyle demektedir:

“Bar, bir şeyin varlığını ve o şeyin mahallinde hazır olduğunu, hazır bulunduğunu haber veren kavramdır/harftir (بار - حرفٌ يُنبئُ عن وجودِ الشيءِ) (Sende para var mı? (Sende yarmak bar mu?) (Kaşgarlı, 1985, 3/147).”

Azeri yayında bu tanım, bir şeyin bir yerde olduğunu gösteren söz, diye çevrilmiştir (Kaşgarî, 2006, 3/149). Kanaatimizce Kaşgarlı'nın tanımı, Türkçe ontoloji için önemli bir tanımdır. Tanıma dikkat edilirse Kaşgarlı var'la ilgili üç şey söylemektedir. Öncelikle o bir kavramdır (harf). İkinci olarak var kavramı (bar harfî), el-şey'in varlığından (vücûdu'ş-şey) haber vermektedir. Üçüncü olarak, şey'in mahallinde bulunuşundan söz etmektedir. Farabi, tanımın kastettiği vücûdü'ş-şey için “mevcûd”u kullanmaktadır. Bir diğer Türk dili sözlük yazarı Esirüddin Ebû Hayyân el-Endülüsî *Kitâbu'l-İdrâk li'l-lisâni'l-Etrâk*'ta bar'a, “mevcûd” anlamı vermekte, “yok”un mukabili yani “madûm”un mukabili olduğunu ve her ikisinden herhangi bir fiil türetilmediğini (بَرّ - مَوْجُود) (Endülüsî, 1930, 29) söylemektedir (Endülüsî, 1930, 29).

Yine “bar” kavramı, Kaşgarlı'ya göre bir fiil olarak Arapçadaki nâkıs fiillerden “kâne, sâra, vb.” ile anlamdaştır, “yoktur, değildir (leyse)” kavramının da karşıtıdır (Görkaş, 2020, 1/241-166). Türkçede ise bu karşıt kavram “yok” kavramıdır. (Kaşgarlı, 1985, 2/147). *Divan*'ın üçüncü cildinde “yok” kavramının “leyse” anlamına gelen bir harf olduğunu söyler ve buna “O burada yok (ol munda yok)” örneğini verir (Kaşgarî, 1335, 3/105). “Bar” kavramı, özünde bir isimdir ve örnekte fiil olarak kullanılmaktadır. O nedenle bugün “var” kavramı “isim-fiil” olarak isimlendirilmektedir. İsim fiilin kesin bir anlamı yoktur, eklendiği fiile *varlık anlamı* kazandırır. Yani “olma”yı ve bir halde “bulunma”yı ifade eder. O nedenle bu fiile “cevher fiili” adı da verilir. Bu cevher ya da var fiili, şimdiki zamanda sadece bir ektir, kök bir isimdir. Mesela “Ben öğretmenim” cümlesinin var karşılığı isim fiili “-im, -ım, vb.” ektir. Olumsuzu “Ben öğretmen değilim” cümlesidir. Üçüncü şahısta ise bu ek fiil, bilindiği gibi “-dır, -dir, -tır, -tir, vb.” ektir (Göker, 1998, 168),

bu ek mantık terimiyle 'bağ'dır. Üçüncü olarak "bar" kavramı, varlığın bir sıfatıdır. Sıfat "bar", "büyük", "iri" anlamına gelmektedir. Kaşgarlı, sıfat bar'a, "büyük/iri içde (bar yiğde)"yi örnek verir (Kaşgarlı, 1985, 2/147), sıfat bar'ı Arapça fâil formunda "bârığ" şeklinde örnekler. Söz-gelimi "Var olan öne konya yok sayılmaz (bârığ otu tutsa yokka sanmas) (Kaşgarlı, 1985, 2/28); yine "O, gidiş gitti (Ol barığ bardı) (Kaşgarlı, 1985, 2/40)" örneği böyledir. İkinci örnekte, eğer bir yazım yanlışlığı yoksa, yani ilk hecede uzatan bir elifin yazılmaması durumunda, varlık ifade eden ek "-ığ" eki olacaktır. Cümlenin anlamı bu ekle "O giden/gidici gitti, o varan/varıcı vardı" olacaktır. Kaşgarlı bu örneği, mastarlar kitabında vermektedir. Bu demektir ki Kaşgarlı'da var, birisi 'şey'in varlığı "vücûd", ikincisi yok'un (leyse) zıddı "kâne, vb." nâkıs fiildir. Üçüncüsü özneye ait varoluş fiili (yani şey/nesne, varlık/vücûd sıfatı, var/dır yüklemi) olmak üzere üç şekilde kullanılmaktadır. Üçüncü anlamıyla var, bilgi veren bir bağ/yüklem/dır.

9.2. Bar'ın Barlığ (Varlık) Türevi

Barlığ, bâr'ın bir türevidir. Kaşgarlı varlık'ı (barlığ) "zengin/varlık adam, mallı kimse" anlamında "bârlığ er" ile örneklemektedir. Bu örnekte bar, bârlık (بارلغ) şeklinde uzatan bir elifle yazılmıştır (Kaşgarlı, 1985, 3/438). Bugün bu kavrama teknik terimle "varlık" diyoruz. Var ismine "-lık" eki getirilerek isimden isim yapılmıştır. Büyük anlamıyla birlikte düşünülürse, varlık, büyüklük, irilik anlamına da gelecektir. Var ve varlık, bugün birbirinin yerine de kullanılmaktadır. O halde acaba "-lık, -lik" ekleri Türkçede bir isme hangi sebeplerle eklenmektedir. Varlık'ın var'dan farkı var mıdır? Türetilen bu isim, acaba köke bağlı ne tür bir varoluşu ifade etmektedir?

Dil alanında yazılan eserlere baktığımızda, eklerle türetilen isimlerin kök anlam için, "mekân, nitelik, yasal bağıntı, hal/durum" kategorilerini ifade etmek üzere kullanıldığını söyleyebiliriz. Mesela ormanlık, taşlık, zeytinlik, kömürlük, odunluk, çöplük kavramları, kök varlığın yerini (mekân ve mahal) belirtmektedir. Diğer bir ifadeyle "mekânlı varlık" yahut ismin mekânı, yani Arapça karşılığıyla "ism-i mekân". Çünkü

kömürlük, kömür konulan mahaldir (Vasfi, trs., 32). Çamlık, söğütlük, çalılık, kavaklık, vişnelik gibi örnekler hem kök var'ı ve mekânı hem genel topluluğu ve çokluğu ifade etmektedir. Yine benzer bir kullanımda başlık, kulaklık, sebzelik, kaşıklik, yağmurluk, önlük gibi örnekler, yer (mekân ve mahal) yanında bir aleti ve nesneyi ifade etmektedir. O halde kök nesnenin mekânsal varoluşu hepsinde ortaktır. Bu anlam, Kaşgarlı'nın mahallinde hazır olan dediği ikinci var'dır, diyebiliriz.

Mekânlı varoluşta hem çokluk hem birlik söz konusudur. Mekânlı varlık örneklerinde, ormanlıkta orman mutlaka vardır. Zeytinlikte zeytinler vardır. Diğerleri de böyledir. Ancak kömürlükte her zaman kömür olmayabilir. Tükenebilir. Bu durumda kömürlük, sadece bir mekândan ibaret kalır. O halde mekânlı varlık, nesne/isim+mekân'dır, ama nesne olmadığında nesnesiz/isimsiz mekândır (var+değil-mekân). Yine varlık kavramı, bir aracı (kök anlamlı bir aleti) ifade ederken, başka bir anlamıyla birliği ve çokluğu içerecektir. Mesela aylık ücret, baklavalık un, dolmalık biber, gömleklik kumaş, hediyelik eşya, mevsimlik iş, vb. örnekler, kök varlıkla bir başka varlığın sıfatı olmuş ve özelleşmiştir.

Beyazlık, karalık, kırmızılık, morluk gibi örneklerde ise -lık ek'imiz renklere bitişerek varlıktaki bir renk niteliğini, bir oluşu bildirmektedir (Vasfi, trs., 32). Avukatlık, kaymakamlık, rektörlük, müdürlük, komutanlık, bakanlık gibi örnekler de iki anlam içermektedir. Birincisi yine birer mekândır yani makamdır, ikincisi insanın mesleğini, rütbesini vb., diğer bir ifadeyle insanın sonradan edindiği bir özelliğini, bir durumu/hali ifade etmektedir. Ancak her ikisi de birer oluşturmaz. Birlik, beşlik, altılık, binlik, onluk, yüzlük, bütünlük gibi örneklerde olduğu gibi sayılara eklendiğinde, varlıktaki birlik ve bütünlük niteliklerini; analık, oğulluk gibi örnekler bağıntıyı bildirmektedir. Zaman isimlerine eklendiğinde yaz gibi, kış gibi, mekâna ilaveten yine birer sıfat olur. Kışlak/kışlık, yazlık gibi. Duyumculuk, Akılcılık, Deneycilik, Sezgicilik, Atatürkçülük, Olguculuk, gibi örneklerde ise -ci, -cı, -cu, -cü eklerinden sonra gelir, fikrî felsefî akımları, yani zihnî birer varlığı ifade eder. Bunlar, varlık türevi; mekânlı-var, nitelikli-var, araç-alet var, sahip olmak, birlik-çokluk, birlik-bütünlük ve zihinde-var şeklinde ifade edilebilir.

9.3. Bar Fiili

Kaşgarlı, barmak fiilini geçmiş, gelecek ve geniş zaman formlarıyla kullanır. Sözcüğü Kaşgarlı eserinde bâr fiilini “bardı, bardım, bardum, bardımız, barduk, bardınız” gibi çekimli olarak kullanmaktadır. “Barırsak, barırsa-dı” formuyla varma isteği için kullanılmaktadır (Atalay, 1986, 4/67, 68; 3/372). Yine “bargay” formuyla gelecek zamanla ilişkili kullanılmaktadır. “O eve varacak (Ol evge bargay)” (Kaşgarlı, 1985, 2/66). Bar fiilinin iyelik eklerine göre çekimli kullanımı, dilsel bir meseledir. Buna karşılık fâil formu olan “varan/varıcı (bardacı)” ontolojik anlamda kullanılmaktadır (Atalay, 1986, 4/67). Yine bu anlamda fâil için “bargân” formu, yüklemde kullanılmaktadır. “O adam o eve varandır (Ol er ol evge bargan)” (Kaşgarlı, 1985, 2/53). Yine o, geniş zamanda “barır” şeklini kullanır. Mesela “nereye varacağı belirsiz (kanca barır belgüsüz)” (Kaşgarlı, 1985, 1/354). “O varır (ol barır), Adam vardı (Er bardı)” (Kaşgarlı, 1985, 2/35, 38) gibi. Tümleçte mastar olarak kullanımı “O bir geliş geldi (Ol barmak bardı), Adam varırken döndü (Er barır erken kadıttı)” (Kaşgarlı, 1985, 2/63, 301) gibi. Bâr’ın fiil/yüklem olmasına şu örnekler verilebilir: “Boyda ne uç bar; Ne işin var (Ne işing bar); Onun bana sözü var (Aning manga ayıku bar); Onun ne cüreti var (Aning ne şatı bar); Var olan bakır, yok olan altın (Bar bakır, yok altun); Onun dutarı var (Aning tutuğu bar); Kuyuda su var (Kuzugda suv bar); Onun bana bir at borcu var (Aning manga bir at bergüsü bar)” (Kaşgarlı, 1985, 1/44, 47, 84, 320, 360, 373, 427).”

10. Sözü Yükleme Olarak Turur Fiili

Kaşgarlı’nın *Divan*’ında varlık için kullanımını örneklediği kavramlardan biri “turur” kavramıdır. Bir yüklem olarak “turur”un kökü, “tur”dur. Tur; durmak, çıkmak, yükselmek, ayakta durmak (kaim olmak), kalkmak ve zayıflamak anlamlarına gelmektedir (Atalay, 1986, 4/653, 654). Turur’un anlamı “odur” demektir. Kaşgarlı bu anlamı, “O taşır (Ol taş turur)” sözüyle örnekler. Yine bir diğer örneği, “O kuştur (Ol kuş turur)” şeklindedir. Kaşgarlı’ya göre bu söz bağ/lantıdır. Yani felsefede bu konu ve yüklem “bağ”dır. Kaşgarlı’ya göre bu “bağ-

fiil”in Arapçadaki anlam eşiti “yaraşır=gerekir anlamına gelen “yenbağı” sözüdür. “Turur” fiilinin Türkçede olduğu gibi yenbağı fiilinin de Arapçada mazisi ve mastarı yoktur. (Kaşgarlı, 1985, 2/6-7; 2006, 2/42).

Ebû Hayyân el-Endülüsi turur’u, “dur” kavramıyla (lafız) özdeş olarak vermektedir. Endülüsi’ye göre “Dur - isim cümlesinde vurgu için habere ve haber dışındakine eşlik eden bir lafızdır. Bazı durumlarda dal harfi tâ harfine dönüşür ve durur veya turur denilir. (دُرُّ - لفظة تصحب الخير) (وغيره للتوكيد وتبدل داله طاءً في بعض المواضع وقد يقال (دُرُّ) او (طُرُّورُ)”). (Endülüsi, 1930, 48).

Kaşgarlı’ya göre mazisiz ve mastarsız kullanımına karşılık “turur” fiilinin muzari formu Türkçede, fiillerin hepsinde “r” harfi getirilerek yapılır. Kök kelimenin sonunda “r” harfi bulunması durumunda muzari için ikinci bir “r” harfi getirilir. Bu durumda birinci “r” kavramın asıl harfi, ikinci “r” muzari ve istikbal harfi olan “r” olur. Kaşgarlı ikinci ciltte “bardı” fiilinin muzarisinden söz ederken “turdu” fiilini aynı özelliklere sahip bir ikinci fiil olarak örnekler ve buna “Ol yukarı turur” örneğini verir. Bar’dan barır, tur’dan turur gibi. Sözelimi “O ayağa kalkar (Ol yukarı turur)” örneğinde olduğu gibi. (Kaşgarlı, 1985, 2/34, 35). Bir özne fiilinin oluşunu ifade eder. İkinci olarak turur, bir muzari ve istikbal fiilinden sonra gelir. Bu anlamda turur kavramı, birinci fiildeki oluşa ve mevcudiyete süreklilik kazandırır. Sözelimi “İdil suyu akar turur, kaya dibi döver turur, balık telim baka turur” (Kaşgarlı, 1985, 1/73) gibi. Bu örneklerde turur, dibi dövmek ve bakmak fiillerinin birer yardımcı fiili durumundadır. Varlık alanına çıkan fiillere süreklilik niteliği kazandırır. Varlığın ifadesinde üstlendiği fonksiyonlara bakılırsa turur barır’ın, tur var’ın öz/eş/deşidir. Sonraki tarihsel süreçte her iki kavram “var-turur” formuyla tekleşecektir.

11. Ol İsmi ve Ol (Bol) Fiili

Kaşgarlı’nın dilsel varlık kavramlarından ikisi de ol ismi ile ol (bol) fiilidir.

11.1. Ol ismi

Kaşgarlı Mahmut, dilsel varlık kavramlarından birisi olan “ol” kav-

ramını, üç kategoride kullanmaktadır. Birincisi işaret zamiri '(hüve ..., veya enne+hu ...) veya işaret sıfatı (zâlike ...)' olarak 'ol'; ikincisi '-dır (... hüve ...)' yüklem bağı karşılığı olarak 'ol', üçüncüsü ikili 'harfi inne ... hakikaten' formu olarak 'ol ... ol' formundaki 'ol' (Görkaş, 2020, 1/241-166).

Bir zamir olarak "ol (hüve)", Arapçada isim grubundandır ve o, ya isim cümlesinde kullanılır, bu kullanımda özneyi ifade eder veya -dır yüklem-bağı olarak kullanılır. Öznede kullanıldığında cümle başında ayrık (munfasıl) olarak yazılır. Bu kullanımında ol (hüve), bir isimdir. Mesela Arapçadaki "O böyle dedi (kezâ kâle hüve)" anlamında Türkçede "Ol andağ aydı" ifadesi kullanılmaktadır. Yine "O sabretti (Ol serdi), O ağaç kesti (Ol yıgaç kesdi), O üzüm sıktı (Ol üzüm sıkdı)" örnekleri de böyledir. (Kaşgarlı, 1985, 2/7, 11). Yani ol-ismi, bir zamir-öznedir. Ol kavramının isim cümlesindeki ikinci kullanımında ise 'ol', bir bağlaç yani yüklem-bağ olarak kullanılır. Bu durumda ol, 'odur' anlamıyla yüklem-görevi üstlenir. Âşık Paşa'nın "Âşık ol âşık ki ..., Âşık ol kim bulasın ..., (Âşık Paşa, 2000,76, 145, 156)" kullanımlarını örnek verebiliriz.

Üçüncü olarak ol (hüve) Kaşgarlı'ya göre Arapçada işaret sıfatı olarak kullanılır. Kaşgarlı bu kullanımı "zâke", "zâlike" karşılığı olarak ifade etmiş ve "o kişi (ol er)" ile örneklemiştir. "Ol er" kullanımı, Kaşgarlı'ya göre Arapça "zâlike'r-racülü" demektir. Ebû Hayyân el-Endülüsî de ol'un hüve ve zâke anlamına geldiğini söylemekte, güzelleştirme anlamıyla övgüde "ol sağ" formuyla, aferin anlamında "oley" formunda kullanıldığını belirtmektedir (Endülüsî, 1930, 21).

Ol'un dördüncü kullanımı, isimlerde ve fiillerdeki varlık anlamını güçlendirmek için tekit harfi olarak kullanılmasıdır. Tektit harfinin, ilk felsefe tercümelerinde Arapça varlık karşılığı kullanıldığını Farabi'nin açıklamalarından biliyoruz. Kaşgarlı harf-i inne'nin varlık karşılığı kullanımına "O hakikaten benim oğlumdur (Ol menin oğlum ol)" örneğini vermekte, bu örneğin "ennehu'bnî hakikaten" anlamında olduğunu belirtmektedir. Türkçe özgün örnekteki birinci "ol", Arapça örnekteki muttasıl "hu (ennehu)" zamiri yerine, yani munfasıl "hüve" yerine;

ikinci “ol”, “hakikaten vardır (inne harfi)” anlamında kullanılmış, “oğlumun varlığı” kesin olarak olumlanmıştır. Türkçede varlığı olumlamak, yukarıda geçtiği gibi, ya “vardır” veya sadece “-dır” ekiyle yapılmaktadır. Bunlar bar ve tur harfleriydi. Onlara ilaveten üçüncüsü de “ol ... ol” formundaki ikinci ol’dur. Dolayısıyla bu ol, klasik Türkçede “varlık”ı veya “vardır”ı ifade eden Arapçada inne-harfi karşılığı kullanılan bir “hakikat” kavramıdır. Kaşgarlı bu anlamda “Ol avga barmış ol” cümlesini, Arapça “hüve kad zehebe ila’l-beyti hakikaten” anlamıyla örneklemiştir. Örnek cümlede birinci ol hüve anlamında, ikinci ol “hakikattir” veya “hakikaten vardır”, anlamında varlığın gerekliliğini yani onun gerçekten eve vardığını tekiden kullanmıştır. Netice itibarıyla Kaşgarlı, varlığı ifade etmek üzere “ol” kavramının, Türkçede dört ayrı dilsel formda (işaret zamiri ve işaret sıfatı, bağ ve harf-i inne) ve genel iki kategoride (özne ve yüklem) kullanıldığını belirtmektedir.

12. Ol (Bol) Fiili

Kaşgarlı, isim için “ol” kullanmış, Arap dilinin dört formu yerinde kullanıldığını belirtmiştir. İsim olarak ol, isim cümlesinde ve şiir dilinde yaygın kullanılan bir kavramdır. Fiil olarak ise Kaşgarlı “bol” formunu vermiştir. Sözelimi “oldu” fiilinin kök fiili “bol”a Kaşgarlı, geçmiş zaman şekliyle *Divan*’da birinci ciltte on dokuz, ikinci ciltte dört, üçüncü ciltte on yedi olmak üzere toplamda kırk örnek vermektedir. Mesela “O bize gelesi oldu (Ol bizge kelesi boldı), Elbise kirlendi (Ton kakaç boldı) yani kir oldu; Gök dumanla örtüldü (Gök yörgök boldı) yani duman oldu (Kaşgarlı, 1985, 2/69, 285, 289). “Halk sıkıştı (Budun yuş boldı), yani sıkış oldu, Kısırak kısır kaldı (Bî kısır boldı), Adamın gözüne duman indi (Er közi bus boldı); Koç katımı oldu (Koy kögi boldı); Tipi/bora oldu (Kaz boldı); Onun öldü/helak oldu (Anın oğlu yas boldı); Korkunç kıyım oldu (Korkunç kıyım boldı); Bu işte zaman geçti (Bu ışka büte boldı); Az zaman geçti (kibe boldı) (Kaşgarlı, 1985, 3/4, 88, 124, 132, 147, 159, 168, 217).” Fiil “bolur” formuyla geniş zamanda kullanılır. “Tenbele eşik dağbeli olur (Ermegüğe eşik art bolur); O hayrı ve şerri (us) ayırt etti (Ol us boldı); Elbise kirlendi (Ton iş boldu); İki

bey birbiriyle barıştı (İki beg birle il boldu); Adam um hastası oldu (Er um boldu); Yol uğurlu olsun (Yol uğur bolsun); Asker on gün eğlendi/dinlendi (Sü on kün örük boldı) örnekleri (Kaşgarlı, 1985, 1/42, 36, 37, 49, 53, 69)” fiilin diğer örnekleridir.

Fiilin bolur, bolgalı, bolgil, bolgu, bolıp, bolmuş, bolsa, bolsun, bolup, bolma, bolmas, bolmagu gibi türevleri de vardır (Atalay, 1986, 4/102, 103). Türevler sıfat olarak da kullanılır. “Öküz olacak buzağı bellidir (Boldacı buzağı öküz ara belgülük) (Kaşgarlı, 1985, 1/528)” örneğinde olduğu gibi.

Sonuç

Üç hususu belirterek çalışmayı sonlandırabiliriz. Birincisi *Divânü Lügâti't-Türk* Arapça yazılmış Türkçe bir sözlüktür ve Türk dili gramerini ortaya koyan ilk eserdir. İkinci olarak Kaşgarlı bir filozof değildir, ama onun dile bir bakışı vardır ve o, dile bakışta monisttir. Kaşgarlı dili “isim”le temellendirmekte, isim Tanrı tarafından şey’e verilmektedir. Şey, verilen isimle varlık olmaktadır. Üçüncü olarak Kaşgarlı, Türkçe ontolojinin kavramlarına dair açıklamalar yapmaktadır.

Kaşgarlı'nın monizmine göre reel hayatta iki mülk sahibi (Arap ve Türk) yönetici vardır. Birisi dinî yönetici olan Haşimiler, diğeri siyasal yönetici olan Türklerdir. Onlara bu ismi veren Tanrı'dır. Kaşgarlı, iki yöntemle eserini yazar. Birincisi Arapça dil çalışmaları örneğinde Türk dili çalışması yapmaktır. İkincisi müşahede ve derlemelere dayanmaktır. Kaşgarlı, Türklerin ve Türkçe konuşanların diyarını gezer, dolaşır, kaynak ve veri toplar, eserini hazırlar. Türkçe grameri ve sözlüğünü Arap dilinde yazar, iki dilin karşılaştırmasını yapar.

Kaşgarlı'ya göre dilin (yani hem Arapça hem Türkçe'nin), iki esası vardır: isim ve fiil. Bu bağlamda düalisttir. Ancak Kaşgarlı'ya göre fiil isimden ortaya çıkar ve ismin sıfatı olur. Fiillerin isimlere sıfat verildiğini söylemesi ve kabulünden dolayı dile bakışta monisttir. Ona göre İsim, “etkin-isim”dir (ism-i fâil), yani kendisinde belli bir fiilin hudûs ettiği özdür. Öznenin fiilinden etkilenen isimler fiillenmiş/fiilli isimlerdir (ism-i mefûl). Yani öznenin etkinliğine bağlı olarak dilsel varlık

olur. Zaman ismi, alet ismi, mekân isminin hepsi böyledir. Varlıkları isme bağlıdır. Kaşgarlı bu düşüncelerini ism'in aldığı Türkçe eklerle örnekler. Kaşgarlı'nın dil düşüncesi, Kelam'ın isim-müsemma teorisiyle yorumlanabilir görünmektedir. Türk isminin müsemması etkin-özdür, fiil sahibi öznedir, teknik terimle ism-i fâildir. Varlık ise, bu etkin öz ve onun ilintileridir. Bunlar, nitelik, zaman, mekân, fiil ve infial (mefül) kategorileri olarak değerlendirilebilir. Burada tekrar edelim: Monizm, düalizm, fiil, infial gibi kullanılan felsefî terminoloji Kaşgarlı'ya ait bir terminoloji değildir. Onlar, Kaşgarlı'nın dil düşüncesinin felsefî açıklık ve anlaşılabilirlik kazanabilmesi için tarafımızdan kullanılmıştır.

Aristoteles'in "Fiil, sözde yüklem olarak yer alır" ifadesinden hareketle ifade etmek gerekirse, Kaşgarlı'nın ontolojisi (varlık fiilleri) şöyle belirtilebilir: Etkin öz/ism'in sözde yüklem olarak yer alan fiillerinden birisi var (bar) fiilidir. Yani bar ismi, Türkçede isim ve fiil olarak kullanılmaktadır. İkinci olarak bar, 'el-şey'in varlığını (vücûd) haber vermekte, onun mahallinde hazır olduğunu bildirmektedir. Üçüncü olarak zıddı "yok"tur. Var ve yok zıt fiilleri Arapçanın kâne ve leyse nâkıs fiillerinin ve "mevcûd" ve "madûm"un Türkçe mukabilleridir. Türevi barlığ (varlık) ise mekânlı-var, nitelikli-var, araç-alet var, sahip olmak, birlik-çokluk, birlik-bütünlük ve zihinde-var'ı ifade etmektedir. Kaşgarlı'da öznenin sözde yüklem olarak yer alan bir diğer varlık fiili, "turur" fiilidir. Turur, -dur, -dır formuyla fiil/yüklem ve eki olur. İsim cümlesinde, habere ve haber dışındakilere vurgu için eşlik eder. Bazı durumlarda ek'in dal harfi, tâ harfine dönüşür. Türkçede "durur" veya "turur" denilir.

Kaşgarlı'nın monizminde söz edilmesi gereken bir diğer husus, öz'ün yani ism'in yerine kullanılan ism'e delalet eden "ol" sıfat ve zamiridir. "Ol" kavramı, hem etkin-öz yerine, hem fiili yerine kullandığı özgün bir kavramdır. Ol, hem zamir (hüve) hem sıfat (zâke, zâlike) olarak özne için kullanılmakta, hem isim cümlesinde yüklem için yani -dır fiili (hüve) yerine kullanılmaktadır. Ayrıca Arapçanın varlık için kullandığı "harfi inne ... hakîkaten" kalıbı yerinde "ol ...ol" formuyla isim

cümlesinde tekit ve bağ için kullanılmaktadır. Son olarak Kaşgarlı'nın sözde yüklem olarak, “bol” fiil formundan söz ettiğini belirtebiliriz.

Kaynakça

- Ali Vafî. *Nazari ve Ameli Osmanlıca Sarf ve Nahiv Dersleri*. b.y.: Nâşiri Tefey-yüz Kitabhanesi, Beşinci kısım, Araks Matbaası, ts.
- Asker, Ramiz. *Mahmud Kaşgarî, Divânü Lüğati't-Türk 1*. neşr. Ramiz Asker, Bakı: Azerbaycan Milli İlimler Enstitüsü, Ozan Neşriyat, 2006.
- Âşık Paşa. *Garibname 1-2*. haz. Kemal Yavuz, İstanbul: Kültür Bakanlığı, 2000.
- Atalay, Besim. “Divanı Lüğati't-Türk Nasıl Bir kitaptır? Niçin Yazılmıştır?”. *Divanu Lüğati't-Türk Tercümesi 1*, Ankara: Türk Dil Kurumu, 1985.
- Atalay, Besim. *Divanı Lüğati't-Türk Dizini Endeks*. Ankara: Türk Dil Kurumu, 1986.
- Doğan, Yusuf. “Kâşgarlı Mahmûd'un Dîvânü Lüğâtî't-Türk Adlı Eserinin Dilbilim Açısından İncelenmesi”. *Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [Tokat İlmiyat Dergisi = Tokat Journal of Ilmiyat]*, 4/(2), 1-19, 2016.
- el-Endülüsî, Esirüddin Ebû Hayyân. *Kitâbu'l-İdrâk li'l-lisâni'l-Etrâk*. yay. Cafe-roğlu, İslambul: Matbaatü'l-Evkaf, 1930.
- Fortacı, Talha. “Kaşgarlı Mahmud'un “Divan-ı Lüğati't-Türk” Adlı Eserinin Dinler Tarihi Perspektifinden Bir Kritiği”. *Türk ve İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi = The Journal of Turk & Islam World Social Studies*, 3/(8), 109-118, 2016.
- Gabain, A. Von. *Eski Türkçenin Grameri*. çev. Mehmet Akalın, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988.
- Göker, Osman. *Üniversite Öğrencileri İçin Türkçe*. Ankara: 1998.
- Görkaş, İrfan. “İslam Metafiziğinin Türk Diliyle Buluşması: Âşık Paşa'da Varlık Kavramları”. *14. ve 15. Yüzyıl İslam Düşüncesinde Felsefe, Kelam ve Tasavvuf Sempozyumu Bildirileri*, ed. Murat Demirkol vd., Ankara: Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Yayınları, 2020, ss. 241-266.
- Kaçalın, Mustafa S. “Dîvânü Lüğâtî't-Türk”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 9/446-449. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Kaşgarlı Mahmud. *Divanu Lüğati't-Türk Tercümesi 1-2-3*. çev. Besim Atalay, Ankara: Türk Dil Kurumu Basımevi, 1985.

- Kayadibi, Fahri. “Kaşgarlı Mahmud ve Divan-ı Lügati’t-Türk’te Eğitim ile İlgili Kavramlar”. *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [Darulfunun İlahiyat]*, 18/1-21, 2008.
- Mahmud b. el-Hüseyn b. Muhammed el-Kaşgarî. *Divânu Lügâti’t-Türk, I, II*. Musahhah Muallim Rifat, Darulhilafe: Matbaa-i Amire, 1333.
- Mahmud b. el-Hüseyn b. Muhammed el-Kaşgarî. *Divânu Lügâti’t-Türk, III*. Musahhah Muallim Rifat, Darulhilafe: Matbaa-i Amire, 1335.
- Mahmud Kaşgarî. *Divânu Lügâti’t-Türk, I, II, III*. neşr. Ramiz Asker, Bakı: Azerbaycan Milli İlimler Enstitüsü, Ozan Neşriyatı, 2006.
- Özkan, Mustafa. *Türk Dilinin Gelişme Alanları ve Eski Anadolu Türkçesi*. İstanbul: Filiz Kitabevi, 1995.
- Yaran, Cafer Sadık. “Kaşgarlı Mahmud’un Divanü Lügati’t-Türk’ünde Erdem ve Bilgelik”. *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [Darulfunun İlahiyat]*, 18/23-48, 2008.